

महाराष्ट्र शैक्षणिक नियोजन व प्रशासन संस्था (मिप्रा) छत्रपती
संभाजीनगर

School Leadership Academy, Maharashtra

सन २०२५-२६

मोड्यूल क्रमांक : ६३

बेघर, स्थलांतरित व शालाबाह्य मुलांच्या बोधात्मक आणि कौशल्य-आधारित
शिक्षण विकासात सिग्नल शाळेची भूमिका

The Role of Signal Schools in the Cognitive and Skill-Based
Educational Development of Homeless, Migrant and Out-of-
School Children

प्रस्तावना :

सिग्नल शाळा - शिक्षणाच्या प्रवाहाबाहेरच्या मुलांसाठी एक आशेचा किरण

शिक्षण हा प्रत्येक बालकाचा मूलभूत अधिकार आहे, परंतु आजही आपल्या समाजातील एक मोठा घटक या अधिकारापासून वंचित आहे. विशेषतः शहरांमधील ट्रॅफिक सिग्नलवर उदरनिर्वाहासाठी भीक मागणारी, खेळणी विकणारी किंवा कचरा वेचणारी मुले ही बेघर, स्थलांतरित आणि शालाबाह्य गटात मोडतात. या मुलांकडे ना कायमस्वरूपी निवास असतो, ना कोणतीही शैक्षणिक पार्श्वभूमी. अशा परिस्थितीत, या मुलांच्या बोधात्मक आणि कौशल्य-आधारित विकासासाठी 'सिग्नल शाळा' ही संकल्पना एक क्रांतीकारक पाऊल ठरली आहे.

सिग्नल शाळेची संकल्पना आणि पार्श्वभूमी- सिग्नल शाळा ही केवळ एक शाळा नसून तो एक शैक्षणिक प्रयोग आहे, जिथे मुले शाळेत येऊ शकत नाहीत, तिथे शाळाच मुलांच्या दारी जाते. ठाण्यासारख्या शहरात सुरू झालेली ही संकल्पना आता अनेक ठिकाणी राबवली जात आहे. सिग्नल जवळच्या पुलाखालील जागेत अथवा सिग्नलशेजारील महापालिकेच्या शाळांतील वर्गखोल्यांमध्ये सिग्नल शाळा भरवली जाते.

बोधात्मक विकासातील भूमिका-बेघर मुलांच्या मनात शिक्षणाविषयी असलेली भीती घालवणे आणि त्यांच्यात शिकण्याची गोडी निर्माण करणे हे सिग्नल शाळेचे पहिले उद्दिष्ट असते.

- पायाभूत साक्षरता: अक्षरांची ओळख, अंकगणित आणि भाषा ज्ञान याद्वारे मुलांची विचार करण्याची क्षमता विकसित केली जाते.
- मानसशास्त्रीय आधार: ही मुले अनेकदा कौटुंबिक अस्थिरता आणि हिंसाचाराच्या सावटाखाली असतात. सिग्नल शाळा त्यांना सुरक्षित वातावरण देऊन त्यांच्या मानसिक आणि बौद्धिक वाढीला चालना देते.
- नवनिर्मिती: खेळ, चित्रकला आणि कथाकथनाच्या माध्यमातून या मुलांच्या कल्पनाशक्तीचा विकास केला जातो.
- कौशल्य-आधारित शिक्षण आणि सक्षमीकरण केवळ पुस्तकी ज्ञान या मुलांचे भविष्य बदलू शकत नाही, हे ओळखून सिग्नल शाळा त्यांच्या व्यावसायिक कौशल्यांवर देखील भर देते.
- व्यावसायिक प्रशिक्षण: हस्तकला, शिवणकाम, संगणक साक्षरता किंवा छोटे तांत्रिक उपक्रम राबवून त्यांना भविष्यात सन्मानाने जगण्यासाठी तयार केले जाते.
- जीवन कौशल्ये (Life Skills): स्वच्छता, आरोग्य, शिस्त आणि संवाद कौशल्य या गोष्टी त्यांच्या दैनंदिन जीवनाचा भाग बनवल्या जातात.

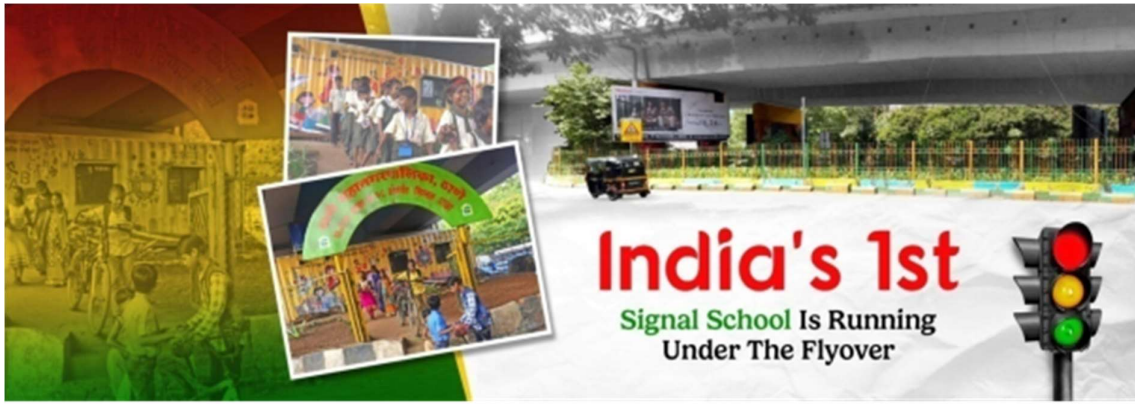
सामाजिक मुख्यप्रवाहात समावेश-सिग्नल शाळेचा सर्वात मोठा विजय म्हणजे ही शाळा या 'अदृश्य' मुलांना समाजाच्या मुख्यप्रवाहात आणण्याचे काम करते. ज्या मुलांच्या हातात पूर्वी केवळ सिग्नलवर मागितलेली भीक असायची, त्यांच्या हातात पाटी-पेन्सिल आणि तंत्रज्ञान देऊन त्यांचे भविष्य उज्ज्वल करण्याचा प्रयत्न या उपक्रमातून होतो.

मोड्यूल अध्ययनाची उद्दिष्टे-

- १) सिग्नल शाळा ही संकल्पना समजून घेणे.
- २) बेघर, स्थलांतरित व शालाबाह्य मुलांच्या बोधात्मक आणि कौशल्य-आधारित शिक्षण विकासात सिग्नल शाळेच्या भूमिकेचा शालेय नेतृत्वाने अभ्यास करणे.

सिग्नल शाळा संकल्पना-

सिग्नल शाळा हा भारतातील एक अभिनव शैक्षणिक उपक्रम आहे, जो रस्त्यावरील मुले, भिकारी आणि वाहतूक सिग्नलवर काम करणाऱ्या मुलांना मुख्य प्रवाहातील शिक्षण देण्यासाठी तयार करण्यात आला आहे. अनेकदा उड्डाणपुलांखालील शिपिंग कंटेनरमध्ये असलेल्या या शाळा, मुलांना शिकण्यासाठी एक सुरक्षित, सुलभ आणि सर्वसमावेशक जागा उपलब्ध करून देतात. बालमजुरी आणि भिकारीगिरीचे निर्मूलन करण्याबरोबरच, मुलांना जेवण देणे आणि त्यांच्या विकासाला पाठिंबा देणे हे या शाळांचे उद्दिष्ट आहे. सिग्नल शाळेची अधिकृत सुरुवात १५ जून २०१६ रोजी महाराष्ट्रातील ठाणे शहरात झाली. ठाणे महानगरपालिका आणि 'समर्थ भारत व्यासपीठ' (एक स्वयंसेवी संस्था) यांच्या संयुक्त विद्यमाने हा जगातील अशा प्रकारचा पहिलाच प्रकल्प ठरला.

सिग्नल स्कूल संकल्पनेचे प्रमुख घटक:

- स्थान आणि सुलभता: मुले जिथे आपला वेळ घालवतात, विशेषतः उड्डाणपुलांखाली आणि काही प्रकरणांमध्ये, स्थानिक स्वराज्य संस्थेने पुरवलेल्या वास्तूत (जसे की ठाणे शहर, नवी मुंबई आणि चेंबूर) याची उभारणी केली जाते.
- लक्षित लोकसंख्या: या उपक्रमांतर्गत रस्त्यावर राहणारी मुले, स्थलांतरित मजुरांची मुले आणि सिग्नलवर भीक मागणारी किंवा वस्तू विकणारी मुले यांना लक्ष्य केले जाते.
- रचना आणि पायाभूत सुविधा: या शाळा सहज हलवता येतील आणि विद्यार्थ्यांचा सहभाग वाढेल अशा प्रकारे तयार केल्या आहेत, त्यासाठी अनेकदा वर्गामध्ये रूपांतरित केलेल्या शिपिंग कंटेनरचा वापर केला जातो.
- अभ्यासक्रम आणि मुख्य प्रवाहात आणणे : या मुलांना आवश्यक शिक्षण, बोधात्मक विकास आणि कौशल्य-आधारित शिक्षण देऊन, त्यांना मुख्य प्रवाहातील शिक्षण प्रणालीमध्ये आणणे हे उद्दिष्ट आहे.

- सर्वांगीण आधार: शिक्षणाव्यतिरिक्त, या शाळा मुलांच्या सर्वांगीण विकासाला चालना देण्यासाठी पौष्टिक आहार, कपडे आणि आरोग्य तपासणी यांसारख्या मूलभूत सेवा पुरवतात.
- कामाचे तास: या शाळा बहुतेकदा दिवसा, उदाहरणार्थ सकाळी ०८ ते संध्याकाळी ५:३० पर्यंत चालतात, ज्यामुळे मुलांना त्यांच्या किंवा त्यांच्या पालकांच्या कामाच्या वेळापत्रकासोबत शिक्षणाचा समतोल साधता येतो.

प्रमुख उपक्रम आणि ठिकाणे -

- ठाणे : समर्थ भारत व्यासपीठाने (एसबीव्ही) एका उड्डाणपुलाखाली शिक्षणासाठी एक संरचना उपलब्ध करून देत, अग्रगण्य 'सिग्नल शाळा'ची स्थापना केली.
- नवी मुंबई - नेरुळ येथे नवी मुंबई महानगरपालिकेच्या सहकार्याने दुसरी सिग्नल शाळा उभी राहिली.
- मुंबई: बीएमसीने 'भिक्षा नाही शिक्षण' या तत्त्वज्ञानासह मुलांना लक्ष्य करून चेंबूरमध्ये मुंबईतील आपली पहिली सिग्नल शाळा सुरू केली आहे.
- अहमदाबाद: ठाण्यातील सिग्नल शाळेच्या मॉडेलचा अभ्यास करून अहमदाबाद महानगरपालिका मंडळाने बसचा वर्गखोल्या म्हणून वापर करून मोबाईल सिग्नल शाळा प्रणाली लागू केली आहे.

- अंत्योदय बेस्ट प्रॅक्टीस - भारताचे तत्कालीन उपराष्ट्रपती यांच्या उपस्थितीत १२ फेब्रुवारी २०२२ रोजी 'अंत्योदय बेस्ट प्रॅक्टीस' म्हणून सिग्नल शाळेचा गौरव करण्यात आलेला आहे.
- आंतरराष्ट्रीय बहुमान — श्रीलंका येथे पार पडलेल्या आंतरराष्ट्रीय शिक्षण परिषदेत सन २०२५-२०२६ मध्ये अभिनव प्रयोग म्हणून सिग्नल शाळा उपक्रमाच्या सादरीकरणासाठी निमंत्रित.

हा उपक्रम अशा वंचित मुलांसाठी उदरनिर्वाह आणि औपचारिक शिक्षण यांमधील दरी भरून काढतो, ज्यांना अन्यथा शालेय शिक्षणाची संधी मिळाली नसती.

शहरी भागातील बेघर लोकांच्या मुलांना न्याय मिळवून देणारा आणि त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणणारा एखादा उपक्रम सुरू करण्याची नितांत गरज होती. ही गरज ओळखूनच, 'सिग्नल शाळा' (Signal shala) या उपक्रमाचा शुभारंभ करण्यात आला.

देशांतर्गत स्थलांतर जरी अंतर्गत असले तरी, भारत हा प्रचंड विविधतेचा देश आहे. जेव्हा भाषा, संस्कृती, चालीरीती आणि जीवनशैलीमध्ये तीव्र भिन्नता असलेले लोक शहरांमध्ये स्थलांतर करतात, तेव्हा त्यांच्यासाठी एक एकात्मिक आणि सर्वसमावेशक उपाय शोधणे हे एक मोठे आव्हान बनते. या प्रक्रियेत, त्यांच्या कुटुंबांसोबतच मुलांना सर्वाधिक त्रास सहन करावा लागतो. प्रत्येक लहान मुलाला मिळायला हव्या असलेल्या घटनात्मक हक्कांपासून ही मुले पूर्णपणे वंचित राहतात. रस्त्यावर जन्म घेणे, तिथेच मोठे होणे आणि रोजच्या अंघोळीची संधीही न मिळणे, हेच त्यांचे वास्तव बनते. या मुलांसमोरील शैक्षणिक संकट आजही एक गंभीर चिंतेचा विषय आहे.

भारतातील भटक्या आणि विमुक्त जमातींची एक मोठी लोकसंख्या महानगरांमधील उड्डाणपुलांखाली किंवा पदपथांवर राहते. तीस वर्षांहून अधिक काळ, बेघर आणि उघड्यावर राहत असताना, ते सामान्य नागरिकांना मिळणाऱ्या सर्व मूलभूत हक्कांपासून दूर राहिले आहेत. उघड्यावर जन्म, वैद्यकीय सुविधांचा अभाव, कोणत्याही ओळखपत्रांची अनुपस्थिती आणि बेकायदेशीर अतिक्रमण करणारे म्हणून शिक्का बसण्याचा कलंक, या गोष्टी त्यांच्या अस्तित्वाची व्याख्या करतात. हे समुदाय नोंदणीकृत मतदार नसल्यामुळे, त्यांचे अस्तित्व जवळजवळ अस्तित्वातच नाही असे मानले जाते.

भटके आणि अधिसूचित नसलेले समुदाय इतके विखुरलेले आहेत की ते बहुतांशी नेतृत्वहीन राहतात. जाति परिषदा, कठोर चालीरीती, अंधश्रद्धा, व्यसनाधीनता, बालविवाह आणि शैक्षणिक व आर्थिक निरक्षरतेच्या ओझ्याखाली दबलेले हे समुदाय कर्ज, अनारोग्य आणि अंतर्गत संघर्षांच्या चक्रात अडकून राहिले आहेत. रस्त्यावरील जीवनातील असुरक्षिततेमुळे अल्पवयीन मुलींचे लवकर लग्न, वारंवार प्रसूती, लहान वयातच व्यसनाधीनता आणि असुरक्षित राहणीमान यांसारख्या गोष्टी घडतात, ज्यामुळे ही कुटुंबे सामाजिक बदलाच्या प्रक्रियेचा भाग बनू शकत नाहीत.

असंख्य वर्षे वाहतूक सिग्नलवर आणि पदपथांवर घालवूनही, ते मुख्य प्रवाहातील शहरी लोकसंख्येशी सांस्कृतिक संबंध प्रस्थापित करण्यात अयशस्वी ठरले आहेत. परिणामी, शहरांमधील लाखो

लोकांमध्ये राहत असूनही, त्यांना एका अनोळखी बेटावर एकाकी पडलेली, चेहरा नसलेली लोकसंख्या म्हणून पाहिले जाते.

‘सिग्नल शाळा’ ची रचना अशा मुलांसाठी करण्यात आली आहे, जी पूर्व-प्राथमिक शिक्षणापासून वंचित राहिली आहेत; जेणेकरून त्यांना प्राथमिक किंवा माध्यमिक शिक्षण घेता येईल. या शाळेचा उद्देश मुलांमध्ये गरजेनुसार वाचन आणि लेखनाची किमान मूलभूत कौशल्ये रुजवणे, त्यांना स्वतःचे विचार व्यक्त करण्यास प्रोत्साहित करणे, त्यांचे अनुभवांचे विश्व विस्तारणे आणि त्यांच्या समस्या व आव्हाने ओळखणारी तसेच शक्य असेल तिथे ती सोडवणारी एक व्यवस्था निर्माण करणे हा आहे. अशा प्रकारचे माध्यम आणि व्यवस्था शाळेबाहेर असलेल्या मुलांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात टिकवून ठेवण्यास मदत करते.

त्यानुसारच, ‘सिग्नल शाळा’ ची रचना केली आहे आणि तिचे व्यवस्थापन अशा अभ्यासक्रमाद्वारे करतो, जो मुलांना बोलण्यास प्रोत्साहित करतो व त्यांचा आत्मविश्वास वाढवतो; त्यांचे शरीर आणि मन सुदृढ करण्यासाठी त्यांना पौष्टिक आहार व शारीरिक उपक्रमांची सुविधा देतो; त्यांची आर्थिक क्षमता वाढवण्यासाठी व्यावसायिक कौशल्ये आणि तांत्रिक प्रशिक्षणाचा यात समावेश करतो; सोबतच कराटे, लाठी-काठी यासारख्या स्वसंरक्षणाच्या प्रशिक्षणाचाही यात अंतर्भाव करतो.

शाळेबाहेर असलेल्या मुलांसाठी चालवली जाणारी ही दैनंदिन आठ तासांची शाळा, पूर्णपणे त्या मुलांच्या गरजांना केंद्रस्थानी ठेवूनच तयार करण्यात आली आहे. आमचा असा विश्वास आहे की, ‘सिग्नल शाळा’ च्या सर्वच पैलूंमधील लवचिकता हीच तिच्या यशाची गुरुकिल्ली आहे; आणि ही लवचिकताच शाळेबाहेर असलेल्या मुलांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात टिकवून ठेवण्यास मदत करेल. गेल्या दहा वर्षांतील ‘सिग्नल शाळा’ च्या या प्रयोगाचे यशच या गोष्टीला दुजोरा देते.

‘सिग्नल शाळा’ कार्यक्रमाचे मुख्य घटक

१. बाल-केंद्रित अध्यापन पद्धतीद्वारे मुलांना शिक्षण घेण्यास सक्षम करणे (मोठ्या मुलांसाठी किंवा ज्यांचे पूर्व-प्राथमिक शिक्षण झालेले नाही अशांसाठी).
२. पूरक आणि पोषक वातावरणात वैयक्तिकृत शिक्षण (Personalized learning) देणे.
३. भाषिक, गणितीय आणि पर्यावरणीय ज्ञानाचा पाया भक्कम करणे व विकास साधणे.
४. मातृभाषेचे जतन करत असतानाच, अधिकृत भाषेत संवाद साधण्याचा आत्मविश्वास; तसेच सुसंगत विचार करण्याची आणि आपली मते व्यक्त करण्याची क्षमता विकसित करणे.
५. विविध आणि अनुभव-आधारित संधींच्या माध्यमातून शिक्षण देणे.
६. मुलांचे वय, त्यांच्या समस्या आणि गरजा यांचा विचार करून योग्य समुपदेशन करणे.
७. सखोल वाचन आणि पुस्तकांचे परीक्षण (Book review) करण्याची सवय लावणे.
८. सामाजिक व सार्वजनिक जीवनासाठी आवश्यक शिस्त, तसेच स्वयं-शिस्त (Self-discipline) अंगी बाणवणे.
९. क्रीडा, कला व हस्तकला, छंद, व्यावहारिक कौशल्ये, सर्जनशीलता आणि कल्पनाशक्ती यांच्या माध्यमातून सर्वांगीण विकास साधणे.
१०. उत्तम आरोग्यविषयक सवयी आणि स्वच्छतेची आवड निर्माण करणे.
११. रोबोटिक्स लॅब, वैज्ञानिक प्रयोग आणि संगणक शिक्षणाच्या माध्यमातून मुलांमधील कुतूहल व शोधक वृत्तीला चालना देणे.
१२. सामाजिक ऋण आणि कर्तव्यांची जाणीव ठेवून, सामाजिक जबाबदारीविषयी जागृती निर्माण करणे.
१३. एकत्र शिकणाऱ्या समवयस्क मुलांमध्ये परस्पर सहकार्य, संवाद आणि सलोखा वाढीस लावण्यास प्रोत्साहन देणे.

‘सिग्नल शाळा’ मधील मुलांची पार्श्वभूमी लक्षात घेता, जीवन कौशल्ये, सामाजिक वर्तन, सांस्कृतिक अनुभव आणि भावनिक विकासावर काम करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. शैक्षणिक अभ्यासक्रम त्यांच्या शैक्षणिक वाढीस मदत करत असला तरी, मुख्य प्रवाहात आत्मविश्वासाने उभे राहण्यासाठी त्यांना सक्षम करण्याकरिता ही चार क्षेत्रे आवश्यक आहेत. म्हणूनच, इतर शाळांमधील सामान्य पाच तासांपेवजी,

सिग्नल शाळेचे दैनंदिन वेळापत्रक अंदाजे दहा तासांचे असते. मुले सकाळी ८ ते सायंकाळी ५.३० पर्यंत शाळेत असतात.

या काळात, वार्षिक योजनेत विविध उपक्रमांचा समावेश आहे: साप्ताहिक वाचन सत्रे, रोबोटिक्स प्रशिक्षण, संगणक शिक्षण, सिग्नल स्कूल बँक, समुपदेशन सत्रे, प्रत्यक्ष विज्ञान प्रयोग, दैनंदिन क्रीडा वर्ग, व्यावसायिक प्रशिक्षण, मासिक क्षेत्रभेटी, नाट्यकला, चित्रपट प्रदर्शन, वर्षभर विविध सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक कार्यक्रम, विद्यार्थी-पालक सभा, आंतरशालेय स्पर्धा आणि ऐतिहासिक स्थळांना भेटी. इतर शाळांप्रमाणे, 'सिग्नल शाळे' मध्ये सार्वजनिक सुट्ट्या नसतात; ही शाळा वर्षातील जवळपास ३०० दिवस कार्यरत असते, ज्यामुळे मुलांच्या शिक्षण, कौशल्ये आणि विकासातील सर्व प्रकारच्या उणिवा सर्वसमावेशकपणे दूर केल्या जातात.

सिग्नल शाळेतील सर्वात नाविन्यपूर्ण उपक्रमांमध्ये व्यावसायिक प्रशिक्षण केंद्र, विज्ञान प्रयोगशाळा, रोबोटिक्स लॅब आणि संगणक प्रयोगशाळेचा समावेश होतो. व्यावसायिक प्रशिक्षण केंद्रामध्ये, इयत्ता ७ वी पासूनच्या विद्यार्थ्यांना वेल्डिंग, प्लंबिंग, सुतारकाम, विद्युत कामे आणि इलेक्ट्रिक वाहनांची देखभाल यांसारख्या कौशल्यांचे प्रत्यक्ष व प्रात्यक्षिक प्रशिक्षण दिले जाते.

विज्ञान प्रयोगशाळेत, विद्यार्थी अभ्यासक्रमातील तसेच अभ्यासक्रमाबाहेरील अशा ३०० हून अधिक प्रयोगांचे प्रत्यक्ष प्रयोग करतात; यावेळी त्यांना त्यामागील वैज्ञानिक तत्त्वे स्पष्टपणे समजावून सांगितली जातात. प्रगत रोबोटिक्स लॅबमध्ये, मुले कोडिंग, रोबोटिक हार्डवेअर, पॅनेलिंग, इलेक्ट्रिकल वायरिंग आणि डिझाईनिंग शिकतात; तसेच ते स्वतःचे रोबोट तयार करतात आणि राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय रोबोटिक्स स्पर्धांमध्ये सहभागी होतात.

संगणक प्रयोगशाळेत, विद्यार्थी विविध सॉफ्टवेअर ॲप्लिकेशन्समध्ये पारंगत होतात आणि संगणक कौशल्यांमध्ये नैपुण्य प्राप्त करतात. 'सिग्नल बँक' च्या माध्यमातून, मुलांना बँकिंगचे प्रत्यक्ष ज्ञान

मिळते. यामध्ये पैसे जमा करणे व काढणे, पासबुक अद्ययावत करणे आणि स्वतःच्या खर्चीच्या पैशांची (पॉकेट मनीची) बचत करून त्याबदल्यात शाळेच्या लेखनसाहित्याच्या स्वरूपात 'व्याज' मिळवणे या गोष्टींचा समावेश असतो; ज्यामुळे मुलांना विशेष आनंद मिळतो.

शाळेतील ग्रंथालय, ज्यामध्ये विज्ञान आणि तंत्रज्ञानावर आधारित पुस्तकांचा वैविध्यपूर्ण संग्रह उपलब्ध आहे, ते विद्यार्थ्यांचे अनुभवाधिष्ठित ज्ञान समृद्ध करण्यास आणि जगाविषयीची त्यांची समज अधिक व्यापक करण्यास मदत करते.

शिक्षणाच्या क्षेत्रात मुलांसोबत काम करत असतानाच, या कार्यक्रमाने पालकांना रोजगार मिळवून देण्यासाठीही समांतरपणे मदत केली. यासाठी काहीना ऑटोरिक्षा उपलब्ध करून देण्यात आल्या, तर काहीना चित्रपटगृहांमध्ये नोकऱ्या मिळाल्या.

रोजगार, स्वयंरोजगार आणि निवारा यांसारख्या विविध क्षेत्रांत केलेल्या कामामुळे, गेल्या दहा वर्षांत बेघरपणाची समस्या कमी करण्यात या उपक्रमाला लक्षणीय यश मिळाले आहे. अनेक पालकांना स्वतःचा स्वयंरोजगार सुरू करण्यासाठी प्रोत्साहित करण्यात आले. कुटुंबांना योग्य निवारा मिळावा यासाठी स्थानिक प्रशासनाच्या समन्वयाने घरांची व्यवस्था करण्यात आली. याव्यतिरिक्त, रस्त्यावरील विक्रेत्यांची शासनाकडे अधिकृतपणे नोंदणी करण्यात आली; ज्यामुळे त्यांच्या व्यवसायांना कायदेशीर मान्यता आणि स्थैर्य प्राप्त झाले.

विविध संस्था आणि कंपन्यांशी केलेल्या सहकार्यामुळे, या विक्रेत्यांना केवळ फुलांपलीकडे जाऊन विक्रीसाठी विविध प्रकारची उत्पादने उपलब्ध झाली. पालकांमध्ये एकोपा वाढवणे, सहकारी विक्री व्यवस्थापन पद्धती अंमलात आणणे आणि त्यांच्या उद्योजकीय उपक्रमांतून त्यांना योग्य आर्थिक मोबदला मिळेल याची खात्री करणे, यासाठी सातत्याने प्रयत्न करण्यात आले.

‘सिग्नल शाळेमधील समुपदेशन केंद्रात मुलांना नियमित मार्गदर्शन आणि आधार दिला जातो.

व्यक्तिमत्त्व विकास, मुलाखतींची तयारी आणि व्यवसाय संचालन यांसारख्या विषयांवर सल्ला देण्यासाठी अनेक नामवंत समुपदेशक शाळेला भेट देतात. सिग्नल स्कूलच्या सहा माजी विद्यार्थ्यांनी ‘वेलिंग आणि फॅब्रिकेशन’चा अभ्यासक्रम पूर्ण केला असून, त्यांनी आपली स्वतःची कंपनी यशस्वीरित्या नोंदणीकृत केली आहे; या व्यवसायाच्या व्यवस्थापनाबाबत मार्गदर्शन करण्यासाठी त्यांच्यासाठी नियमित प्रशिक्षणाचे आयोजन केले जाते. औद्योगिक भेटी, चर्चासत्रे, कार्यशाळा आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक जगासाठी सज्ज केले जाते. पालकांनाही विविध प्रकारे मदत केली जाते; उदाहरणार्थ, त्यांना ‘रिक्षा’ खरेदी करण्यासाठी आर्थिक सहाय्य पुरवले जाते, ज्यामुळे त्यांना स्वतःचा

व्यवसाय सुरू करणे शक्य होते. याव्यतिरिक्त, काही पालकांसाठी इतर विविध क्षेत्रांमध्ये रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत, ज्यामुळे त्यांची आर्थिक स्थिरता सुधारण्यास मदत झाली आहे.

सिग्नल शाळेच्या दहा वर्षांच्या यशस्वी व्यवस्थापनानंतर, ही संस्था आता हाच आदर्श नमुना (मॉडेल) संपूर्ण देशभरात राबवण्यासाठी कार्यरत आहे. सिग्नल स्कूल्सच्या शैक्षणिक व्यवस्थापनासाठी स्वतंत्र पाठ्यपुस्तके विकसित करण्यात आली आहेत आणि काटेकोर वार्षिक नियोजनाची अंमलबजावणी करण्यात आली आहे. संपूर्ण प्रणालीचे आता डिजिटलीकरण केले जात आहे; ज्यामुळे सिग्नल स्कूल्स जरी देशभरात सर्वत्र स्थापन झाली, तरीही त्यांचे व्यवस्थापन सुरळीत आणि कार्यक्षमतेने चालेल याची खात्री केली जात आहे.

संख्यात्मक विस्तारासोबतच गुणात्मक वाढ सुनिश्चित करण्यासाठी, अनेक प्रक्रिया विकसित करण्यात आल्या आहेत. याचाच परिणाम म्हणून, ठाणे शहर, नवी मुंबईतील नेरुळ आणि मुंबईतील चेंबूर येथे नवीन सिग्नल स्कूल्स सुरू करण्यात आली आहेत. लवकरच 'सिग्नल स्कूल फ्रॅंचायझी ॲप' (App) लॉंच केले जाणार आहे, जे भारतामध्ये कोठेही सिग्नल स्कूल सुरू करू इच्छिणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीला मार्गदर्शन करेल. सुरुवातीच्या सर्वेक्षणापासून ते शाळेच्या दैनंदिन व्यवस्थापनापर्यंत—'समर्थ भारत व्यासपीठ' सर्वसमावेशक सहकार्य पुरवेल, ज्यामुळे या शाळांना यशस्वीपणे चालवणे शक्य होईल. या उपक्रमाचा उद्देश देशभरातील लाखो मुलांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे हा आहे.

ठाणे सिग्नल शाळेतील सन 2025-26 विद्यार्थी संख्या

अनु. क्रमांक	इयता	मुले	मुली	एकूण
1	पूर्व प्राथमिक	11	7	18
2	पहिली	2	0	2
3	दुसरी	4	3	7
4	तिसरी	3	2	5
5	चौथी	3	1	4
6	पाचवी	3	4	7
7	सहावी	1	1	2
8	सातवी	1	2	3
9	आठवी	1	1	2
10	नववी	1	1	2
11	दहावी	2	1	3
एकूण		32	23	55

क्र.		विद्यार्थी संख्या				
		पूर्व प्राथमिक	प्राथमिक	माध्यमिक	एकूण	दहावी पास झालेले
1	2016-17	0	30	5	35	
2	2017-18	15	16	5	36	2
3	2018-19	10	28	4	42	
4	2019-20	10	27	6	43	1
5	2020-21	12	24	10	46	1
6	2021-2022	16	32	6	54	2
7	2022-2023	13	32	8	53	1
8	2023-24	14	20	18	52	
9	2024-25	15	22	15	52	1
10	2025-26	18	23	14	55	
	एकूण	123	254	91	468	8

महाराष्ट्र शासनाने आणि शिक्षण विभागाने राज्यातील बेघर, स्थलांतरित आणि शालाबाह्य मुलांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी 'सिग्नल शाळे'पूर्वी आणि तिच्या सोबतीने अनेक महत्त्वपूर्ण उपक्रम राबविले आहेत. महाराष्ट्रात अशा प्रकारच्या प्रयोगांची मोठी परंपरा आहे.

महाराष्ट्रात बेघर, स्थलांतरित आणि शालाबाह्य मुलांना शिक्षण प्रवाहात आणण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांची माहिती दिली आहे :

१. वस्तीशाळा - ९० च्या दशकात सुरू झालेला हा एक अत्यंत महत्त्वाचा उपक्रम होता. ज्या वस्त्यांमध्ये किंवा वाड्या-पाड्यांवर औपचारिक शाळा उपलब्ध नव्हती, तिथे स्थानिक सुशिक्षित तरुणांच्या मदतीने (ज्यांना 'शिक्षण स्वयंसेवक' म्हटले जाई) शाळा सुरू करण्यात आल्या.

उद्दिष्ट: वाड्या-पाड्यांवरील मुलांपर्यंत प्राथमिक शिक्षण पोहोचवणे. २. साखर शाळा

महाराष्ट्रातील पश्चिम महाराष्ट्र आणि मराठवाड्यातील ऊसतोड कामगारांचे मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर होते. या स्थलांतरित कामगारांच्या मुलांचे शैक्षणिक नुकसान टाळण्यासाठी 'साखर शाळा' सुरू करण्यात आल्या.

- कार्यपद्धती: साखर कारखान्यांच्या परिसरात किंवा ऊसतोड चालू असलेल्या ठिकाणी या शाळा भरवल्या जातात.
- महत्त्व: यामुळे ऊसतोड हंगामात मुलांचे शिक्षण खंडित होत नाही.

३. हंगामी वसतिगृह - साखर शाळेला पर्याय म्हणून शासनाने हंगामी वसतिगृहांची संकल्पना राबविली.

- कार्यपद्धती: जेव्हा आई-वडील कामासाठी स्थलांतरित होतात, तेव्हा मुलांना त्यांच्या मूळ गावातील शाळेतच राहण्याची आणि जेवणाची सोय या वसतिगृहात केली जाते.
- फायदा: मुलाला मूळ शाळेतच राहून वर्षभर शिक्षण पूर्ण करता येते.

४. फिरती शाळा

अनेक महानगरपालिकांनी (उदा. पुणे आणि मुंबई) जुन्या बसचे रूपांतर शाळेत करून त्या बांधकामाच्या जागांवर किंवा भटक्या जमार्तीच्या वस्त्यांवर पाठवल्या.

उद्दिष्ट: जी मुले शाळेत येऊ शकत नाहीत, त्यांच्या वस्तीपर्यंत शिक्षणाची बस घेऊन जाणे.

५. शाळा बाह्य मुलांचा शोध आणि प्रवेश (विद्यार्थी शोध मोहीम)

दरवर्षी शिक्षण विभाग 'शाळा बाह्य मुलांचा शोध' घेण्यासाठी विशेष मोहीम राबविते.

- कार्यपद्धती: सिग्नल, बस स्थानके, रेल्वे स्टेशन्स आणि वीटभट्ट्यांवर सर्वेक्षण करून मुलांना नजीकच्या जिल्हा परिषद किंवा महानगरपालिकेच्या शाळेत दाखल केले जाते.

६. समता दूत उपक्रम

समाजकल्याण विभाग आणि बार्टी यांच्या माध्यमातून समता दूत वस्त्या-वस्त्यांवर जाऊन वंचित मुलांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देतात आणि त्यांना सरकारी योजनांशी जोडतात.

७. स्थलांतर प्रमाणपत्र

स्थलांतरित मुलांच्या शिक्षणासाठी शासनाने 'एज्युकेशन गॅरंटी कार्ड' किंवा स्थलांतर कार्डची सोय केली होती.

- उपयोग: एखादा विद्यार्थी एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी गेला, तर त्याला या कार्डच्या आधारे कोणत्याही नवीन शाळेत तात्काळ प्रवेश मिळतो.

८. 'विद्यांजली' आणि स्वयंसेवी संस्थांशी सहकार्य

महाराष्ट्र शासनाने नेहमीच समर्थ भारत व्यासपीठ (ठाणे) किंवा डोअर स्टेप स्कूल (पुणे/मुंबई) यांसारख्या स्वयंसेवी संस्थांना प्रोत्साहन दिले आहे. सिग्नल शाळा हा अशाच प्रकारच्या पीपीपी (Public-Private Partnership) मॉडेलचा एक यशस्वी भाग आहे.

सिग्नल शाळेसमोर असलेली आव्हाने-

१) विद्यार्थ्यांशी संबंधित आव्हाने:-

सिग्नल शाळेत शिकणाऱ्या मुलांची पार्श्वभूमी अत्यंत संघर्षमय असते. या विद्यार्थ्यांसमोर केवळ शैक्षणिकच नव्हे, तर सामाजिक, कौटुंबिक आणि मानसिक स्तरावरही मोठी आव्हाने असतात. त्यांच्या बोधात्मक आणि कौशल्य-आधारित शिक्षण प्रवासातील प्रमुख आव्हाने खालीलप्रमाणे आहेत:

१. शैक्षणिक सातत्याचा अभाव

स्थलांतरित कुटुंबातील असल्यामुळे या मुलांच्या शिक्षणात वारंवार खंड पडतो.

- हंगामी स्थलांतर: पालकांच्या कामाच्या शोधात होणाऱ्या स्थलांतरामुळे मुलांना शाळा सोडावी लागते, ज्यामुळे आधी शिकलेले ज्ञान विसरण्याची भीती असते.

- कौटुंबिक जबाबदारी: लहान भावंडांना सांभाळणे किंवा घरकामात मदत करणे यामुळे ही मुले शाळेत नियमित येऊ शकत नाहीत.

२. मानसिक आणि भावनिक संघर्ष

रस्त्यावरील आणि सिग्नलवरील जगणे या मुलांच्या मनावर खोल परिणाम करते.

- न्यूनगंडाची भावना: समाजातील इतर मुलांकडे पाहून स्वतःच्या गरिबीची किंवा परिस्थितीची जाणीव झाल्यामुळे त्यांच्यात न्यूनगंड निर्माण होतो.
- लक्ष केंद्रित करण्यात अडचण: सिग्नलवरील गोंगाट, गर्दी आणि अस्थिरतेमुळे त्यांच्या एकाग्रतेच्या क्षमतेची क्षती झालेली असते त्यामुळे एका जागी बसून बौद्धिक काम करणे त्यांना सुरुवातीला कठीण जाते.

३. भाषिक अडथळे

बहुतेक स्थलांतरित मुले परराज्यातून किंवा राज्याच्या दुर्गम भागातून आलेली असतात.

- संवादाची समस्या: त्यांची मातृभाषा आणि शाळेत शिकवली जाणारी भाषा (मराठी/हिंदी/इंग्रजी) वेगळी असल्यामुळे संकल्पना समजून घेताना त्यांना मर्यादा येतात.
- शब्दसंग्रहाचा अभाव: औपचारिक शिक्षणातील शब्दसंग्रह त्यांच्या दैनंदिन भाषेपेक्षा भिन्न असतो, ज्यामुळे बोधात्मक विकास मंदावतो.

४. शारीरिक आरोग्य आणि पोषण

शिक्षणासाठी सुदृढ शरीराची गरज असते, मात्र या मुलांचे आरोग्य अनेकदा खालावलेले असते.

- कुपोषण: पुरेसा आणि पौष्टिक आहार न मिळाल्यामुळे त्यांची शारीरिक आणि बौद्धिक वाढ खुंटलेली असते.
- झोपेचा अभाव: रस्त्यावर किंवा उड्डाणपुलाखाली राहावे लागत असल्यामुळे शांत झोप मिळत नाही, ज्याचा परिणाम त्यांच्या स्मरणशक्तीवर आणि शिकण्याच्या क्षमतेवर होतो.

५. कौशल्य-आधारित शिक्षणातील अडथळे

कौशल्य विकासासाठी लागणारी साधने आणि मानसिकतेचा अभाव हे एक मोठे आव्हान आहे.

- साधनांची भीती: सुरुवातीला संगणक किंवा इतर तांत्रिक साधनांचा वापर करताना या मुलांच्या मनात भीती किंवा संकोच असतो.

- झटपट कमाईची ओढ: कौशल्य शिकून भविष्यात पैसे कमवण्यापेक्षा, आज सिग्नलवर वस्तू विकून मिळणाऱ्या ४-१० रुपयांचे आकर्षण त्यांना जास्त असते. ही 'अल्पकेंद्री' मानसिकता बदलणे त्यांच्यासाठी कठीण असते.

६. सामाजिक स्वीकृतीचा अभाव

जेव्हा ही मुले सिग्नल शाळेतून मुख्य प्रवाहातील उच्च शिक्षणासाठी प्रवेश घेतात, तेव्हा त्यांना वेगळ्या आव्हानांचा सामना करावा लागतो.

- भेदभाव: इतर मुले किंवा समाज त्यांना त्यांच्या पार्श्वभूमीवरून हिणवण्याची शक्यता असते, ज्यामुळे ही मुले पुन्हा आपल्या जुन्या वातावरणात परत जाण्याचा विचार करतात.

७. असुरक्षित वातावरण

सिग्नलवर राहताना अमली पदार्थांचे सेवन, गुन्हेगारी प्रवृत्ती आणि शोषण यांपासून स्वतःला वाचवून शिक्षणावर लक्ष केंद्रित करणे हे या विद्यार्थ्यांसाठी सर्वात मोठे 'अस्तित्वाचे' आव्हान आहे.

२) शिक्षकांशी संबंधित आव्हाने

सिग्नल शाळा ही संकल्पना अत्यंत स्तुत्य असली तरी, या शाळेत शिकवणाऱ्या शिक्षकांना अत्यंत प्रतिकूल आणि आव्हानात्मक परिस्थितीचा सामना करावा लागतो. बेघर आणि स्थलांतरित मुलांच्या मानसिकतेत बदल घडवून त्यांना शिक्षणाकडे वळवणे हे एक कठीण काम आहे.

या शिक्षकांसमोर येणारी मुख्य आव्हाने खालीलप्रमाणे आहेत:

१. मुलांची मानसिक आणि भावनिक अस्थिरता

या शाळांमधील मुले अनेकदा कौटुंबिक कलह, व्यसनाधीनता किंवा हिंसाचाराच्या वातावरणातून आलेली असतात.

- वर्तणुकीतील समस्या: मुलांमध्ये असलेली आक्रमकता, भीती किंवा नैराश्य हाताळणे हे शिक्षकांसाठी मोठे आव्हान असते.
- एकाग्रतेचा अभाव: सिग्नलवर काम करण्याची सवय असल्याने या मुलांना एका जागी बसून लक्ष केंद्रित करणे सुरुवातीला कठीण जाते.

२. अनियमित उपस्थिती आणि स्थलांतर

बेघर आणि स्थलांतरित मुलांचे कुटुंब पोटापाण्यासाठी सतत एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जात असते.

- शिकण्यातील खंड: मुलगा काही दिवस शाळेत येतो आणि अचानक कुटुंब स्थलांतरित झाल्यामुळे तो गायब होतो. यामुळे शिक्षकांनी घेतलेली मेहनत वाया जाण्याची भीती असते.
- कौटुंबिक जबाबदाऱ्या: अनेकदा पालक मुलांना शाळेत पाठवण्याऐवजी कामावर (भिकेला किंवा वस्तू विकायला) पाठवण्याला प्राधान्य देतात.

३. शैक्षणिक स्तरातील तफावत

सिग्नल शाळेत एकाच वर्गात विविध वयोगटातील आणि विविध शैक्षणिक स्तर असलेली मुले असतात.

- बहुस्तरीय अध्यापन: १० वर्षांच्या मुलाला कदाचित अक्षर ओळखही नसते, तर ७ वर्षांचा मुलगा थोडेफार वाचू शकतो. अशा वेळी एकाच वेळी सर्वांना सोबत घेऊन चालणे शिक्षकांसाठी जिकिरीचे ठरते.
- भाषेची अडचण: स्थलांतरित मुले वेगवेगळ्या राज्यांतून किंवा भागांतून आलेली असल्याने त्यांची मातृभाषा आणि शिक्षणाचे माध्यम यात तफावत असते.

४. अपुऱ्या भौतिक सुविधा आणि वातावरण

या शाळा सहसा रस्ते, उड्डाणपूल किंवा ट्रॅफिक सिग्नलच्या जवळ (कंटेनरमध्ये) असतात.

- गोंगाट आणि प्रदूषण: सततचा वाहनांचा आवाज आणि धूळ यामुळे वर्गात शिकवताना अडथळे येतात.
- मर्यादित जागा: खेळाचे मैदान किंवा प्रयोगशाळा यांसारख्या सुविधांचा अभाव असल्याने केवळ उपलब्ध जागेतच सर्जनशील शिक्षण द्यावे लागते.

५. कौशल्य विकासातील तांत्रिक अडचणी

कौशल्य-आधारित शिक्षण देण्यासाठी विशिष्ट साधने आणि साहित्याची गरज असते.

- साहित्याची उपलब्धता: प्रत्येक मुलाला कौशल्य प्रशिक्षणासाठी लागणारे साहित्य उपलब्ध करून देणे आणि ते मर्यादित जागेत जतन करणे कठीण जाते.
- पालकांचा दृष्टिकोन: "शिक्षण घेऊन काय होणार? त्यापेक्षा आज चार पैसे कमवले तर संध्याकाळी जेवण मिळेल," ही पालकांची मानसिकता बदलणे हे शिक्षकांसमोरील सर्वात मोठे सामाजिक आव्हान आहे.

६. शिक्षकांचे मानसिक आरोग्य

मुलांच्या समस्या, त्यांचे गरिबीतील जगणे आणि त्यांच्या आयुष्यातील संकटे रोज जवळून पाहिल्यामुळे शिक्षकांनाही मानसिक तणावाचा सामना करावा लागू शकतो.

३) पालकांशी संबंधित आव्हाने

सिग्नल शाळेच्या यशस्वी अंमलबजावणीमध्ये पालकांची भूमिका निर्णायक असते, मात्र याच ठिकाणी शिक्षकांना आणि स्वयंसेवी संस्थांना सर्वात मोठ्या आव्हानांचा सामना करावा लागतो. बेघर आणि स्थलांतरित पालकांची जीवनशैली आणि विचारसरणी यामुळे उद्भवणारी आव्हाने खालीलप्रमाणे आहेत:

१. आर्थिक विवंचना आणि 'झटपट कमाई'ची मानसिकता

या पालकांसाठी शिक्षण ही 'भविष्यातील' गुंतवणूक आहे, पण त्यांच्यासमोर 'आजच्या' अन्नाचा प्रश्न मोठा असतो.

- बालकामगार प्रवृत्ती: मुलाने शाळेत जाण्यापेक्षा सिग्नलवर फुले, खेळणी विकली किंवा भीक मागितली तर कुटुंबाला दोन पैसे मिळतील, असा पालकांचा कल असतो.
- शिक्षणाकडे दुर्लक्ष: "शिकून आमची मुले कलेक्टर होणार आहेत का?" अशी नकारात्मक किंवा हतबल मानसिकता पालकांमध्ये दिसून येते.

२. शिक्षणाबाबत अनास्था आणि अज्ञान

बहुतेक पालक स्वतः निरक्षर असल्यामुळे त्यांना शिक्षणाचे महत्त्व समजत नाही.

- पिढ्यानपिढ्यांचे दारिद्र्य: त्यांच्या कुटुंबात पिढ्यानपिढ्या शिक्षणाची परंपरा नसल्यामुळे शाळा ही त्यांच्यासाठी एक 'परकी' गोष्ट असते.
- नकारात्मक दृष्टिकोन: शाळेत जाण्यामुळे मुले हाताबाहेर जातील किंवा कामाला कंटाळतील, अशी भीती पालकांना वाटते.

३. व्यसनाधीनता आणि कौटुंबिक कलह

सिग्नलवर राहणाऱ्या अनेक पालकांमध्ये व्यसनाधीनतेचे प्रमाण जास्त असते.

- असुरक्षित गृहसंवाद: घरामध्ये (रस्त्यावर किंवा झोपडीत) सतत होणारी भांडणे आणि व्यसनामुळे मुलांच्या शिक्षणाकडे पालकांचे पूर्णतः दुर्लक्ष होते.
- मुलांच्या उत्पन्नावर अवलंबित्व: काही वेळा पालक स्वतः काम न करता मुलांच्या कमाईवर अवलंबून असतात, ज्यामुळे ते मुलांना शाळेत पाठवण्यास विरोध करतात.

४. स्थलांतराची अनिश्चितता

पालकांचे काम (उदा. रस्त्यावरील विक्रेते) हंगामी स्वरूपाचे असते.

स्थिरतेचा अभाव: जसे कामाचे ठिकाण बदलते, तसे पालक मुलांना घेऊन निघून जातात. शिक्षकांनी कितीही समजावले तरी पोटापाण्यासाठी त्यांना स्थलांतर करावेच लागते, ज्यामुळे मुलांच्या शिक्षणाचा दुवा तुटतो.

५. सामाजिक आणि सांस्कृतिक अडथळे

मुलींच्या शिक्षणाबाबत उदासीनता: मुलांच्या तुलनेत मुलींना शाळेत पाठवण्यासाठी पालक अधिक टाळाटाळ करतात. घरकाम किंवा लहान भावंडांना सांभाळण्यासाठी मुलींना सोबत ठेवण्यावर त्यांचा भर असतो.

- लवकर विवाह: काही समाजघटकांमध्ये मुलींचे विवाह कमी वयात करण्याची प्रथा असल्याने, त्यांच्या कौशल्य विकासात आणि शिक्षणात पालकांकडून अडथळे येतात.

६. ओळखपत्रांचा आणि कागदपत्रांचा अभाव

प्रशासकीय भीती: अनेक पालकांकडे आधार कार्ड, रेशन कार्ड किंवा जन्म दाखला नसतो. शाळा या कागदपत्रांची मागणी करेल या भीतीने ते मुलांना शाळेपासून दूर ठेवतात (जरी सिग्नल शाळा कागदपत्र काढण्यासाठी मदत करत असली, तरी पालकांच्या मनातील भीती कायम असते).

७. विश्वासाची कमतरता

सुरुवातीच्या काळात, "शाळेचे लोक आमच्या मुलांना पळवून नेतील" किंवा "त्यांच्यावर काही प्रयोग करतील" अशी शंका पालकांच्या मनात असते. हा अविश्वासाचा पडदा दूर करणे हे शिक्षकांसाठी मोठे आव्हान असते.

४) समाजाशी संबंधित आव्हाने

सिग्नल शाळेच्या यशामध्ये समाजाचा दृष्टिकोन आणि सहभाग अत्यंत महत्त्वाचा असतो. परंतु, दुर्दैवाने या मुलांच्या प्रगतीमध्ये समाजाकडूनही अनेक आव्हाने उभी राहतात. सामाजिक स्तरावरील आव्हाने खालीलप्रमाणे मांडता येतील:

१. सामाजिक पूर्वग्रह आणि कलंक

समाजाचा एक मोठा घटक अजूनही सिग्नलवर राहणाऱ्या मुलांकडे संशयाने आणि तिरस्काराने पाहतो.

- गुन्हेगारी पार्श्वभूमीचा शिक्का: "ही मुले चोरीच करणार" किंवा "ही मुले कधीच सुधारणार नाहीत" असा पूर्वग्रह जनमानसात असतो. हा दृष्टिकोन मुलांच्या आत्मविश्वासाला तडा देतो.

- भेदभावाची वागणूक: जेव्हा ही मुले मुख्य प्रवाहातील कार्यक्रमात किंवा सार्वजनिक ठिकाणी जातात, तेव्हा त्यांना मिळणारी दुय्यम वागणूक त्यांच्या सामाजिक विकासात अडथळा ठरते.

२. 'भीक' देण्याची प्रवृत्ती

समाजातील लोकांची दयाळू वृत्ती कळत-नकळत या मुलांच्या शिक्षणाच्या आड येते.

- सोपी कमाई: लोक जेव्हा सिग्नलवर मुलांना पैसे देतात, तेव्हा मुलांना कष्टाच्या शिक्षणापेक्षा भीक मागणे सोपे वाटू लागते.
- शिक्षणाचे महत्त्व कमी होणे: "शाळेत जाऊन काय मिळणार? सिग्नलवर उभे राहिलो तर दिवसाला २००-३०० रुपये मिळतात," ही वृत्ती समाजाने दिलेल्या पैशांमुळे बळावते.

३. मुख्य प्रवाहातील शाळांची अनास्था

जेव्हा सिग्नल शाळेतील मुले प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करून मोठ्या शाळांमध्ये प्रवेश घेऊ इच्छितात, तेव्हा त्यांना मानसिकदृष्ट्या सामाजिक आव्हानांचा सामना करावा लागतो.

४. नागरी प्रशासकीय आणि कायदेशीर आव्हाने

समाज आणि प्रशासन यांच्यातील समन्वयाचा अभाव या मुलांसाठी घातक ठरतो.

- वस्ती हटवण्याची भीती: अनधिकृत वस्त्या किंवा रस्त्यावरील अतिक्रमणे काढताना या मुलांची पुस्तके आणि शैक्षणिक साहित्य नष्ट होते. समाजाचा या मुलांच्या निवासाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन 'अतिक्रमण' असाच असतो, 'माणूस' म्हणून नसतो.
- ओळखपत्राची अडचण: समाजात मानाने जगण्यासाठी लागणारी कागदपत्रे (उदा. रहिवासी दाखला) मिळवताना या मुलांना समाज आणि यंत्रणेकडून सहकार्य मिळत नाही.

५. असंवेदनशील सामाजिक वातावरण

- शोषणाची भीती: रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांकडे समाज एक 'संधी' म्हणून पाहतो. यामुळे अमली पदार्थांचे विक्रेते किंवा गुन्हेगारी टोळ्या या मुलांना शिक्षणापासून दूर खेचण्याचा प्रयत्न करतात.
- केवळ 'इव्हेंट' म्हणून पाहणे: अनेक लोक किंवा संस्था सिग्नल शाळेला भेट देऊन फोटो काढतात, पण या मुलांच्या कायमस्वरूपी पुनर्वसनासाठी किंवा नोकरी-व्यवसायासाठी दीर्घकालीन काम करण्याची आवश्यकता असते. अशा सातत्यपूर्ण कामांमध्ये सहयोगाचा अभाव दिसून येतो.

6. स्वयंसेवकांची कमतरता

अशा शाळांना समाजातून मोठ्या प्रमाणावर स्वयंसेवकांची गरज असते. मात्र, कामाचा ताण आणि या मुलांच्या आव्हानात्मक स्वभावामुळे अनेक लोक सुरुवातीला उत्साहाने येतात आणि नंतर काम सोडून देतात. या सातत्याच्या अभावामुळे मुलांच्या भावनिक जडणघडणीवर परिणाम होतो.

'सिग्नल शाळा' यशोगाथा-

ठाणे तीन हात नाका येथे असलेली सिग्नल शाळा ही समर्थ भारत व्यासपीठ या स्वयंसेवी संस्थेमार्फत चालविण्यात येत आहे. सिग्नल शाळेस महाराष्ट्र शासनाची अधिकृत मान्यता नसल्याने सदर शाळेतील विद्यार्थ्यांची ठाणे महानगरपालिका शाळा क्रमांक 18, सरस्वती हायस्कूल व जवळपासच्या इतर शाळेमध्ये त्यांची अधिकृत नोंदणी केलेली आहे. तीन हात नाका येथील सिग्नल शाळेसाठी ठाणे महानगरपालिकेने त्यांना जागा उपलब्ध करून दिलेली असून संस्थेने इतर सहकार्यातून तेथे विविध सुविधा उपलब्ध करून घेतलेल्या आहेत. ह्या विद्यार्थ्यांना अध्ययन अध्यापन करण्यासाठी संस्थेमार्फत स्वयंसेवक शिक्षकांची नेमणूक करण्यात आलेली आहे. ठाणे महानगरपालिकेतील विद्यार्थ्यांना देण्यात येणाऱ्या सर्व सुविधा या शाळेतील मुलांना ठाणे महानगरपालिके मार्फत देण्यात येतात.

या सिग्नल शाळेत शिक्षण घेतलेल्या दोन मुलांची यशोगाथा पुढील प्रमाणे आहे.

यशोगाथा 1

किरण चंद्रकांत काळे. गोरा, मध्यम बांध्यांचा आणि सतत हसतमुख चेहरा. पटकन लाजणारा आणि घाबरणाराही. सिग्नल शाळेच्या इतर मुलांसोबत शाळा पाहण्यासाठी म्हणून आत आलेला. गावाकडील शाळेला सुट्टी पडली म्हणून इथे असं चार-पाच दिवस राहायला आलं असं तेव्हा त्याने सांगितलेलं. मध्येच त्याच्या शाळेला सुट्टी कशी अशी शंकेची पाल मनात चुकचुकलीच आणि थोड्याच दिवसांत खरीही ठरली. चार-पाच दिवस म्हणता म्हणता हा दीड दोन महिने झाले तरी गावी पुन्हा जायची काही नाव घेईन. तोपर्यंत रोज सिग्नल शाळेत येऊन बसायचा. तोपर्यंत त्याची हुशारी शिक्षकानी हेरलीच होती. तेव्हा कसून चौकशी सुरू झाली. त्याच्या गावाहून अधेमधे भेटून जाणाऱ्या आईने सांगितलं, किरणच्या वडिलांनी आम्हाला सोडलंय. त्यांनी दुसऱ्या संसार थाटलाय. आम्ही दोघेच आहोत.

आता किरणला पुन्हा गावी पाठवण्याचा प्रश्नच नव्हता. त्याला सिग्नल शाळेत नियमानुसार दाखल केले अभ्यास सुरू झाला. पोरगं भलतंच हुशार. अचानक उद्भवलेल्या परिस्थितीच्या विळख्यात अडकला असता तर कदाचित बाहेर पडणं त्याला अशक्य झालं असतं. सिग्नल शाळेच्या माध्यमातून किरणला एक संधी मिळाली. सकाळी कामधंद्यात आईला मदत त्यानंतर शाळा असा एकंदरीत किरणचा प्रवास सुरू झाला.

तसे पाहायला गेले तर सिग्नल शाळेतील सगळीच मुलं आपल्या पालकांना त्यांच्या व्यवसायात उदरनिर्वाहासाठी हातभार लावून शाळा शिकत आहेत. किरणच्या बाबतीत वेगळेपण म्हणजे त्याच्या कुटुंबातील कर्ता पुरुष म्हणून तो आता एकटाच होता. शाळेत कधीच न गेलेला त्याच्या आईला शाळेचे विश्व समजणं थोडं कठीणच होतं. पण किरणची शाळेची आवड शिक्षकांना जाणवत होती. वाचन आणि लेखन पातळ्यांच्या पलीकडे जाऊन किरण अवांतर वाचन करू लागला होता विज्ञान प्रदर्शन असो वा निबंध स्पर्धा या प्रत्येक गोष्टीत किरणचा अत्यावश्यक सहभाग असायचा. मैदानात मल्लखांब करताना त्याचा उत्साह दांडगा उत्साह ओसंडून वाहायचा. सिग्नल शाळेच्या तीन वर्षांच्या प्रवासात किरण सर्वतोपरी तयार झाला आता मुख्य प्रवाहात मुसंडी मारण्याची गरज आहे हे शिक्षकांना जाणवत होते. ज्या हेतूने सिग्नलवर शाळा सुरू केली तो हेतू साध्य करण्याची वेळ नजीकच होती. त्याचा पहिला टप्पा म्हणजे किरण काळे आणि समीर पवार या दोन विद्यार्थ्यांनी ठाण्यातील नामांकित अशा प्रतिष्ठित शाळेत जाऊन त्यांच्या मुलांसमवेत वार्षिक परीक्षा देणे ठरल्याप्रमाणे परीक्षा दिल्यावर दोघेही 50 टक्क्याहून अधिक गुण मिळवत उत्तीर्ण झाले.

सिग्नल शाळेसारख्या प्रायोगिक तत्त्वावर चालणाऱ्या शाळेतून बाहेर पडल्यावरही सामान्य मुलांसमवेत आपण टिकू शकतो याचे मूर्तीमंत उदाहरण म्हणजे किरण काळे होय. इयत्ता दहावी मध्ये 60% ते बारावी मध्ये 52.50% गुणांनी उत्तीर्ण झाला. आज किरण पुढील उच्च शिक्षण घेत स्वतःच्या पायावरती उभा आहे. बारावीनंतर तो त्याच्या मूळ गावी जाऊन किराणा व्यवसाय चालवून स्वयंपूर्ण आयुष्य जगत आहे.

यशोगाथा 2

शाळा सुरू झाल्यापासून मोहन सतत शाळेच्या आवाराच्या आसपास भटकत असायचा. शाळेच्या वेळेत तर मुलं वर्गात बसेपर्यंत त्यांच्यात घुटमळायचा. या मुलांपैकी कुणाचा नातेवाईक असेल म्हणून शिक्षकांनी फार लक्ष दिले नाही. पण दिवसेंदिवस त्याचे घुटमळणं वाढत होते. शिक्षकांच्या हे लक्षात आलं होतं. काहीतरी निमित्त काढून तो कोणत्या ना कोणत्या शिक्षकांशी तरी बोलण्याचा प्रयत्न करीत होता. पण मनातली गोष्ट सांगावी कशी? कदाचित हा प्रश्न त्याला सतावत असावा. शाळेत शिक्षकांची पाऊले पडल्यावर त्याची ती नजर शिक्षकांवर रोखलेली असे. काहीतरी सांगणारी, अपेक्षेने बघणारी 'ती नजर'. त्याच्या नजरेतून चेहऱ्यावर उतरलेले भाव सर्व काही सांगून जात होते. शेवटी त्याने मनाचा निर्धार केला असावा आणि तो चक्क सरांसमोर येऊन उभा राहिला. 'मला बी शाळांत घ्या ना....' त्याची ची ओढ पाहून सरांनी त्याला शाळेत बसण्याची परवानगी दिली. तसा तो वर्गात आला. बरं, या नवीन पाहुण्यांचे म्हणजे विद्यार्थ्यांचे वय 17 ते 18 च्या आसपास असावे असा शिक्षकाने अंदाज काढलाच. मनात शंकेची पाल चूकचुकली वर्गात तर 13-14 वर्षांच्या मुलीही आहेत. कोणताही वार्ड हेतूने तर हा आला नसावा? पण त्याची 'ती नजर' भलतीच काहीतरी सांगत होती. किमान काही दिवस त्याची वर्तवणूक पहावी आणि त्याच्याविषयी निर्णय घ्यावा असे ठरले.

आठवडा उलटून गेला तरी त्या मुलाच्या वर्तवणुकीत काही वावगं आढळलं नाही. त्याने शिक्षकांची शंका खोटी ठरवली. जिद्दीची, आत्मविश्वासाची, अतीव तळमळीची ती नजर असणारा अठरा वर्षाचा मोहन प्रभू काळे. जिल्हा परिषदेच्या शाळेत शिकणारा मोहन सातवी नंतर परिस्थितीमुळे शाळेत जाता आले नाही म्हणून हा हताश झालेला. कुटुंबासाठी सिग्नलवर व्यवसाय करत होता. पण त्याची जिद्द सिग्नल शाळेतील शिक्षकांना त्याच्यासाठी काहीतरी करायला भाग पाडत होती. सिग्नल शाळेतला वय वर्ष 18 असलेला अपवादात्मक मुलगा. शिक्षणासाठी कोणत्याही प्रकारची अट नाही हे सिद्ध करणारा (शिक्षण हक्क कायदा) सिग्नल शाळा चालू झाल्यापासून न चुकता तो वेळेस शाळेत येतो. मोहनची अभ्यासातील हुशारी थोड्या दिवसात शिक्षकांच्या लक्षात आली. शिक्षणात खंड पडूनही त्याचा शैक्षणिक बाज गेला नव्हता. शैक्षणिक पाया पक्का झाला तर तो दहावी उत्तीर्ण होईल या निष्कर्षापर्यंत शिक्षक आले. त्याचे वय लक्षात घेता सतरा क्रमांकाचा अर्ज भरून परीक्षेत बसवावे असे ठरले..... त्यानुसार मोहनची शिकवणी सुरू झाली. गुप्त नियमाने मोहन शाळेत येत होता. खंड पडला तो पोलिसांनी केलेल्या कारवाईमुळे. ब्रिज खालून पोलिसांनी हटवल्यावर आठवडाभर मोहन दिसलाच नाही. पण त्याच्या डोक्यातल्या विचाराने कदाचित त्याला स्वस्थ बसून दिले नसणार. सातव्या दिवशी मोहन शाळेत हजर..... इथून पुढे असे गैरहजर राहणार नाही, असा त्याचा केविलवाणा चेहरा सांगतच होता. तशी त्याची शाळा जोमात सुरू झाली. वर्षानुवर्षे पुलाखाली राहून देखील त्याने कधी लोकांसमोर हात पसरले नाहीत. तो हमखास दोन-चार वेळा पुस्तक गुंडाळून सिग्नलच्या भोवताली निरव शांतता असताना शाळेच्या कंटेनरमध्ये उशिरापर्यंत अभ्यास करताना दिसतो. रात्री अपरात्री शाळेच्या कंटेनरच्या बाजूने जाताना आतील लाईट चालू दिसली की हमखास समजावं, मोहन तिथे सरस्वतीची आराधना करत आहे.

आज हा मोहन दादा दहावी पास झाला. पुढे त्याने डिप्लोमा इन इलेक्ट्रिकल इंजिनिअरिंग पूर्ण केले. नंतर विविध कंपनीत काम केले. सध्या आता इलेक्ट्रिशियन म्हणून व्यवस्थित व्यवसाय करत असताना रिकामा वेळ रिक्षा चालून आर्थिक स्वातंत्र्य कमवत आहे.

यशोगाथा ३

रुढार्थाने गौरी पाथरकर बेघर म्हणता येणार नाही पण पाथरकर कुटुंबातील चारही भावंडं वर्षानुवर्षे सिग्नलवर गजरे व वस्तू विक्रीचा व्यवसाय करत आहेत. केवळ त्या कारणांमुळे गौरी या हिऱ्याचा परिचय सिग्नल शाळेला झाला. सिग्नलवरील व्यवसायामुळे जरी बेघर नसली तरी पाथरकर कुटुंबातील ७ मुले शाळाबाह्य होती. या सर्व मुलांना सिग्नल शाळेचा आश्रय मिळाला आणि ते शिक्षणाच्या मूळ प्रवाहात आली. ८ वी तील गौरी तिच्या वयाने मानाने अधिक परिपक्व जाणवते. सिग्नल शाळेपासून १.५ किलोमीटरचे अंतर पार करत ती आपल्या भावडांना सिग्नल शाळेत आणण्याची कसरत वडीलकीच्या नात्याने करते. अभ्यासात, रोबोटिकमध्ये, व्यवसाय प्रशिक्षण केंद्रात लेथ मशिन चालवण्यात निष्णात असलेली गौरी क्रिडा क्षेत्रात आपले नाव राष्ट्रीय पातळीपर्यंत घेऊन गेली. आळंदी येथे झालेल्या राष्ट्रीय सिलॅम्बम अर्थात लाठी-काठी क्रिडाप्रकारात सुवर्ण पदक पटकावले. गेल्या २ वर्षांच्या तिच्या चिवट

परिश्रमाचे सार्थक झाले. गौरी तिच्या ७ भावंडांसह सिग्नल शाळेच्या सर्व मुलांसाठी खऱ्या अर्थाने निश्चयाचा महामेरू आहे.

Signal Shala, Thane Alumni				
No	Year	Name	SSC %	Higher education
1	2017-2018	Mohan Prabhu Kale	76.8	Diploma in electrical engineering
2	2017-2018	Dashrath Yuvaraj Pawar	65	Graducation in Arts
3	2019-2020	Dashrath Jalindar Pawar	60	Certificate course in Fitter
4	2020-2021	Rahul Shiva Pawar	60	Certificate course in Plumbing
5		Atul Jalindar Pawar	60	Diploma in Automobile engineering
6	2021-2022	Shankar Balu Pawar	55.8	Diploma in Welding And Fabrication
7		Sanjay Chandu Pawar	49.4	Diploma in Welding And Fabrication
8	2022-2023	Kiran Chandrakant Kale	60.2	HSC
9	2024-2025	Vilas Shiva Pawar	48	Higher education

Welding And Fabrication certification course			
10	2024-25	Sameer Sanjay Pawar	CWF
11	2024-25	Babadi Shiva Pawar	CWF
12	2024-25	Amol Balu Pawar	CWF

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० त्या अनुषंगाने 'सिग्नल शाळा' संदर्भाने केलेले विचार

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० (NEP 2020) मध्ये 'सिग्नल शाळा' या शब्दाचा उल्लेख थेट नसला तरी, 'सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या वंचित गट' (SEDGs - Socio-Economically Disadvantaged Groups) या प्रवर्गांतर्गत बेघर, स्थलांतरित आणि शालाबाह्य मुलांच्या शिक्षणासाठी अत्यंत महत्त्वाच्या शिफारशी करण्यात आल्या आहेत. या शिफारशी सिग्नल शाळेच्या कार्याला कायदेशीर आणि धोरणात्मक बळ देतात.

या धोरणातील प्रमुख शिफारशी खालीलप्रमाणे आहेत:

१. पर्यायी आणि नाविन्यपूर्ण शिक्षण केंद्रे -

NEP 2020 नुसार, जेथे औपचारिक शाळा पोहोचू शकत नाहीत, तेथे पर्यायी मॉडेलसना प्रोत्साहन देण्याची शिफारस केली आहे.

शिफारस : ज्या मुलांनी शाळा सोडली आहे किंवा जे कधीही शाळेत गेले नाहीत, त्यांच्यासाठी 'पर्यायी शिक्षण केंद्रे' स्थापन करावीत.

सिग्नल शाळेचा संदर्भ : सिग्नल शाळा ही अशाच प्रकारची एक नाविन्यपूर्ण शिक्षण संस्था आहे जी रस्त्यावरील मुलांसाठी लवचिक शिक्षण पद्धती वापरते.

२. विशेष शैक्षणिक क्षेत्रे

धोरणात असे सुचवले आहे की ज्या भागात सामाजिक किंवा आर्थिक कारणांमुळे मुले शिक्षणापासून वंचित आहेत, त्या भागांना 'विशेष शैक्षणिक क्षेत्र' म्हणून घोषित करावे.

अंमलबजावणी : शहरांमधील ट्रॅफिक सिग्नल किंवा झोपडपट्ट्यांचे भाग जिथे स्थलांतरित मुले जास्त आहेत, तिथे संसाधने आणि निधी प्राधान्याने पुरवला जावा.

३. बहुभाषिकता आणि लवचिक अभ्यासक्रम

स्थलांतरित मुलांची भाषा आणि शिक्षणाचे माध्यम यात अनेकदा तफावत असते.

शिफारस : मुलांच्या मातृभाषेतून किंवा स्थानिक भाषेतून शिक्षणाची सुरुवात करावी. तसेच, अभ्यासाचा भार कमी करून 'कौशल्य-आधारित' आणि 'बोधात्मक' विकासावर भर देणारा लवचिक अभ्यासक्रम असावा.

सिग्नल शाळेचा फायदा : या शिफारशीमुळे सिग्नल शाळेतील मुलांना त्यांच्या भाषेनुसार आणि क्षमतेनुसार शिकणे सोपे होते.

४. व्यावसायिक शिक्षणाचे एकात्मीकरण

NEP 2020 नुसार, इयत्ता सहावीपासूनच व्यावसायिक शिक्षणाची ओळख करून देण्याची शिफारस आहे.

उद्दिष्ट: बेघर आणि शालाबाह्य मुलांना केवळ साक्षर न करता त्यांना स्वावलंबी बनवण्यासाठी सुतारकाम, इलेक्ट्रिक काम, हस्तकला किंवा संगणक कौशल्ये शिकवावीत.

सिग्नल शाळा भूमिका : ही शाळा आधीच कौशल्य विकासावर भर देते, ज्याला आता राष्ट्रीय धोरणाचे अधिकृत समर्थन मिळाले आहे.

५. स्थलांतरित मुलांसाठी 'ट्रॅकिंग' आणि 'क्रेडेन्शियल ट्रान्सफर'

स्थलांतरित कुटुंबांच्या मुलांचे शैक्षणिक नुकसान टाळण्यासाठी धोरणात विशेष तरतूद आहे.

शिफारस : एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाणाऱ्या मुलांचा शैक्षणिक रेकॉर्ड डिजिटल स्वरूपात जतन करावा, जेणेकरून ते जिथे जातील तिथे त्यांना पुढच्या वर्गात प्रवेश मिळेल.

प्रभाव: सिग्नल शाळेतून दुसरीकडे गेलेल्या मुलाला या व्यवस्थेमुळे पुन्हा मुख्य प्रवाहातील शाळेत प्रवेश मिळणे सोपे होते.

६. स्वयंसेवी संस्था आणि नागरी समाजाचा सहभाग

धोरण स्पष्टपणे नमूद करते की सरकार एकटे हे काम पूर्ण करू शकत नाही.

सहकार्य : स्वयंसेवी संस्था (NGOs) आणि सामाजिक संस्थांच्या मदतीने 'कम्युनिटी आउटरीच' वाढवावा.

सिग्नल शाळा : ठाण्याची सिग्नल शाळा ही महानगरपालिका आणि 'समर्थ भारत व्यासपीठ' यांसारख्या स्वयंसेवी संस्थेच्या सहभागाचे उत्तम उदाहरण आहे.

७. सामाजिक चेतना केंद्रे

शाळांचा वापर केवळ दिवसा शिक्षणासाठी न करता, संध्याकाळी किंवा सुट्टीत समाजातील वंचित घटकांच्या सक्षमीकरणासाठी 'सामाजिक चेतना केंद्र' म्हणून करावा, अशी शिफारस आहे.

सिग्नल शाळा या मोड्यूलसाठी अध्ययन निष्पत्ती — या मोड्यूलच्या अभ्यासा नंतर मुख्याध्यापकांना खालील मदत मिळू शकेल .

१. सिग्नल शाळेतील मुलांसाठी तसेच शाळाबाह्य मुलांसाठी नियमित शाळांमधील मुख्याध्यापकांना मुलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान आधारित योजना आणि नियोजन तयार करता येईल .

२. आवश्यक जीवन कौशल्यांचा समावेश मुख्याध्यापक व शिक्षक यांनी दैनंदिन अध्ययन अध्यापनात करण्याबाबतचे मार्गदर्शन या मोड्यूलमधून मिळेल.

३. विद्यार्थ्यांच्या भावनिक, सामाजिक विकासास पूरक उपक्रम राबविण्याबाबत तसेच विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढविणे यासाठीचे मार्गदर्शन या मोड्यूल मध्ये मिळेल.

४. विविध व्यावसायिक अभ्यासक्रमांची ओळख व प्रशिक्षण देऊन विद्यार्थ्यांची व्यावसायिक पूर्वतयारी करून घेण्यासंदर्भातचे मार्गदर्शन मुख्याध्यापकांना या मोड्यूल मधून मिळेल.

चिंतनात्मक प्रश्न-

सिग्नल शाळेच्या संकल्पनेचा विचार करताना केवळ शाळेचे यश पाहून चालणार नाही, तर या प्रयोगाच्या मर्यादा, शाश्वती आणि नैतिक जबाबदारीबाबत काही चिंतनात्मक प्रश्न उपस्थित होतात. हे प्रश्न आपल्याला या शिक्षण पद्धतीकडे अधिक सखोलपणे पाहण्यास प्रवृत्त करतात:

1. सिग्नल शाळेचे सार्वत्रिकीकरण करणे सध्याच्या शैक्षणिक चौकटीत शक्य होऊ शकते का ?
2. सिग्नलवरील विशिष्ट परिस्थितीजन्य मुलांची स्वतंत्र शाळा चालविल्याने इतर शाळांमधील मुलांमध्ये जे सांस्कृतिक आदान-प्रदान नैसर्गिकदृष्ट्या घडते त्याला खिळ बसू शकते का ?
3. सिग्नल शाळेतील मुलांना शाळेनंतरच्या वेळेत जवळपास तितकाच वेळ त्याच परिस्थितीत काढावा लागतो ज्या परिस्थितीतून बाहेर काढण्यासाठी सिग्नल शाळेचा जन्म झालेला आहे. अशामुळे बदलाची प्रक्रिया लांबण्याची भीती असू शकते का ?

मुख्य धारेतल्या शिक्षणानंतर भटके विमुक्त समाजातील इतरांकडून मुलांच्या बदललेल्या सांस्कृतिक स्वभावाला आत्मसात करण्याइतपत क्षमता जर नसेल तर त्याच्यात अडकलेल्याची भावना त्याच्यात निर्माण होईल अशी भीती वाटते.

चर्चेसाठी काही प्रश्न

1. सामाजिक जबाबदारी : आपण सिग्नलवर या मुलांना पैसे देण्याऐवजी, त्यांच्या शिक्षणासाठी किंवा सिग्नल शाळेला मदत करण्यासाठी समाजाला कसे प्रवृत्त करू शकतो ?
2. धोरणात्मक बदल : सरकारने अशा उपक्रमांना केवळ स्वयंसेवी संस्थांच्या भरवशावर न सोडता, स्वतःहून प्रत्येक मोठ्या शहरात 'सिग्नल शाळा' सुरू करणे बंधनकारक करावे का ?
3. अभ्यासक्रम : या मुलांसाठी असलेला अभ्यासक्रम हा नियमित शाळेसारखाच असावा की त्यांच्या जगण्याशी निगडित (उदा. कायदेशीर हक्क, आरोग्य, प्राथमिक व्यवसाय) असावा ?

सिग्नल शाळा या मोड्यूलची नियमित शाळेतील शिक्षक व मुख्याध्यापक यांना उपयुक्तता

1. गळती रोखण्यासाठी उपाय

अनेक शाळांमध्ये मुले अर्ध्यातून शाळा सोडतात. सिग्नल शाळेने 'शाळा मुलांपर्यंत पोहोचवणे' हे सूत्र अवलंबले आहे.

लवचिकता: विद्यार्थ्यांच्या सोयीनुसार वेळापत्रकात बदल करणे.

भावनिक गुंतवणूक: शिक्षक केवळ शिकवणारे नसून ते पालकाच्या भूमिकेत असतात. मुख्याध्यापकांसाठी हे 'Student-Teacher Bonding' कसे वाढवायचे, याचे मॉडेल आहे.

2. 'शून्य खर्च' शैक्षणिक साधने

सिग्नल शाळा अनेकदा मर्यादित भौतिक संसाधनांमध्ये चालते.

शिक्षकांसाठी धडा: उपलब्ध मर्यादित संसाधनांमधून **टीचिंग एड्स** कसे तयार करावेत, हे इथून शिकता येते.

3. विद्यार्थ्यांचे मानसिक समुपदेशन

वस्तीवरील किंवा कठीण परिस्थितीत राहणाऱ्या मुलांच्या मानसिकतेचा अभ्यास कसा करावा, हे सिग्नल शाळा मोड्यूल शिकवते.

संवेदनशीलता: शिक्षकांना विद्यार्थ्यांच्या कौटुंबिक पार्श्वभूमीबद्दल संवेदनशील बनवण्यासाठी या मोड्यूलचा अभ्यास उपयुक्त ठरतो.

शिस्त विरुद्ध प्रेम: कडक शिस्तीपेक्षा मायेने मुलांमध्ये बदल कसा घडवता येतो, हे मुख्याध्यापक आपल्या शाळेत लागू करू शकतात.

4. समुदाय सहभाग

शिक्षण हे केवळ शाळेपुरते मर्यादित न ठेवता पालकांना आणि समाजाला त्यात कसे सामील करून घ्यावे, हे या मोड्यूलचे बलस्थान आहे.

मुख्याध्यापक आपल्या शाळेचा विकास करण्यासाठी **CSR (Corporate Social Responsibility)** आणि स्थानिक लोकांची मदत कशी मिळवू शकतात, याचे तंत्र सिग्नल शाळेच्या कार्यपद्धतीतून शिकता येते.

संदर्भसूची -

1. शालेय नेतृत्व विकास कार्यक्रम, पूरक वाचन साहित्य, महाराष्ट्र शैक्षणिक नियोजन व प्रशासन संस्था (मिपा), औरंगाबाद
2. बालकांचे हक्क व सुरक्षितता, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद महाराष्ट्र, पुणे
3. नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०
4. NCSL निपा व मिपा महाराष्ट्र यांनी विकसित केलेली विविध शालेय नेतृत्व आधारित मोड्युल्स

Website -

1. <https://scoonews.com/news/news-check-out-this-signal-shala-school-under-a-bridge-in-thane-10237/>
2. <https://www.mymahanagar.com/featured/saransh/signal-school-for-out-of-school-students/760065/>
3. <https://signalshala.org/>

बेघर मुलांसाठी 'सिग्नल शाळा'

शिक्षणापासून वंचित असलेल्या मुलांना मूळ प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न

लोकसत्ता प्रतिनिधी

मुंबई : बेघर, स्थलांतरित, शाळाबाह्य मुलांना शिक्षणाच्या मूळ प्रवाहात आणण्यासाठी चेंबूर येथील अमर महालजवळील सांताक्रुझ - चेंबूर जोडमार्ग उड्डाणपुलाखाली सिग्नल शाळा सुरू करण्यात आली आहे. या शाळेचे लोकार्पण महापौर रिंतु तावडे यांच्या हस्ते सोमवारी झाले. यापूर्वी ठाणे व नेरुळ या भागात सिग्नल शाळा हा उपक्रम राबविण्यात आला होता. त्यानंतर प्रथमच मुंबईत या अभिनव उपक्रमाची सुरुवात करण्यात आली आहे.

मुंबई उपनगरे जिल्हाधिकारी कार्यालय अर्थसहाय्यित, मुंबई महानगरपालिका पुरस्कृत तसेच समर्थ भारत व्यासपीठ संचालित या सिग्नल शाळेचे महापौर रिंतु तावडे यांच्या हस्ते लोकार्पण करण्यात आले. समर्थ भारत व्यासपीठ संस्थेने शाळाबाह्य आणि समाजाच्या मुख्य प्रवाहापासून दूर असलेल्या मुलांना शैक्षणिक प्रवाहात आणण्यासाठी यापूर्वी ठाणे आणि नेरुळमध्ये

सिग्नल शाळा संकल्पना राबवली. त्यानंतर आता मुंबईत चेंबूर येथे हा उपक्रम सुरू करण्यात आला आहे. शाळाबाह्य मुलांना एका छताखाली आणणे अतिशय आव्हानास्पद असते. समर्थ भारत व्यासपीठ संस्थेने ठाणे, नेरुळ येथील अनुभव यादीशी घेऊन मुंबईत आता सिग्नल शाळा सुरू केली आहे. घर नसलेली तसेच परिस्थितीमुळे शिक्षा मागून उदरनिर्वाह करणारी मुले शिक्षणाच्या मूळ प्रवाहात आणून त्यांचे भविष्य सुधारणे हा त्यामागील हेतू. यागील २४ वर्षांमध्ये या प्रकारचा प्रयत्नानुसार

अभियंते, व्यावसायिक, क्रीडापटू घडले, असे प्रतिपादन महापौर रिंतु तावडे यांनी केले. सिग्नल शाळेच्या स्वतंत्र शिक्षण पद्धतीवर आधारित कृती पुस्तकांचेही प्रकाशन तावडे यांच्या हस्ते करण्यात आले.

मुंबई महानगरात उड्डाणपुलाखाली, तसेच वाहतूक वेटांच्या शेजारी राहणारी अशी मुले शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी महानगरपालिकेच्या वतीने ठोस प्रयत्न केले जातील. त्यासाठी मुंबईतील पुल परिसरांचे सर्वेक्षण केले जाईल, जेणेकरून अशा

महापालिकेच्या शाळांमध्ये प्रवेश

शिक्षणाबरोबरच आहार, तंत्रज्ञान शिक्षण, मानसिक स्वेच्य या शाळेला पुरवले जाईल. या शाळेतील मुले साक्षर होऊन पुढे महापालिकेच्या शाळांमध्ये, मुख्य शैक्षणिक प्रवाहात येतील, यावरही भर देण्यात आला आहे, असे उपआयुक्त डॉ. प्राची जांभेकर म्हणाल्या.

प्रकारच्या किती शाळा सुरू कराव्या लागतील, याची आखणी करता येईल. हा उपक्रम निरंतर सुरू राहिला पाहिजे. अशा उपक्रमांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी महानगरपालिकेच्या वतीने आवश्यक ती तरतुद केली जाईल, अशीही ग्वाही तावडे यांनी दिली. तसेच, पावसाळ्यात या शाळेला योग्य वातावरण लाभावे, यासाठी आवश्यक त्या उपाययोजना कराव्यात, अशी सूचना महापालिका अधिकाऱ्यांना केली.

मोड्यूल विकसक

डॉ.प्रभा बाळकृष्ण खरटमोल
वरिष्ठ अधिव्याख्याता
जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था
रहाटोली ,जिल्हा ठाणे

समन्वयन

डॉ. ज्योती कुलकर्णी
प्रशासकीय अधिकारी
महाराष्ट्र शैक्षणिक नियोजन
व प्रशासन संस्था (मिपा)
छत्रपती संभाजीनगर

मार्गदर्शन

श्री.प्रकाश मुकुंद
संचालक
महाराष्ट्र शैक्षणिक नियोजन
व प्रशासन संस्था (मिपा)
छत्रपती संभाजीनगर